

Аліна Аленіна
(Науковий керівник: доц. Вільховий Ю. В.)
(Полтава)

СТАРООБРЯДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена феномену старообрядництва на території Лівобережної України, причини його виникнення та поширення. Зазначені вектори актуальності теми, зокрема в контексті сучасних російсько-українських відносин. Показані події, пов'язані з регіональною локалізацією старообрядництва у певних місцевостях. Стаття узагальнює матеріали досліджень учених, які займалися цією проблемою.

Ключові слова: старообрядництво, старовіри, Лівобережна Україна, попівці, безпопівці.

З часів запровадження християнства у Київській Русі серед православного духовенства панував демократизм у виборності церковних ієрархів та соборності ухвалення рішень. Такі традиції розповсюдились і північно-руськими землями. Проте у середині XVII століття московський патріарх Никон провів реформу, яка призвела до втрати конфесійної єдності православного населення Московського царства. Авторитарність, з якою здійснювалось реформування православної Церкви, викликала хвилю невдоволення як серед прихожан, так і серед духовенства. Перші були незадоволені проголошенням старих обрядів, успадкованих з Візантії через Київ, помилковими та не канонічними. Другі обурились свавільними методами управління, що насаджувались духовенству. Православне населення було розколоте, внаслідок чого розпочалась непримиренна, кривава боротьба «ніконіан – новообрядців» з «розкольниками – старовірами»

Метою дослідження авторки є показати процес утвердження на території України старообрядництва, географічні вектори переселення носіїв старообрядництва та особливості традицій, хронологічну локалізацію другої половини XVIII ст. тощо. Також важливо акцентувати увагу, чому старообрядці розпочинають переселятися до міст, отримувати статус міщан. Авторка також здійснює аналіз урядових заходів щодо старовірів та обґрунтований їхній вплив на міграцію прихильників старообрядництва. Обґрунтовано думку про те, що старообрядці відіграли важливу роль у колонізаційній політиці Російської імперії.

Поява і вплив старообрядництва на його формування на території Слобожанщини пов'язані з впливом донських старовірів. Саме в контексті історії старообрядництва на Дону слід розглядати утворення в кінці XVII ст. старообрядницьких поселень на Сіверському Донці, які згодом увійшли до Старобільського повіту. Однак у Сумському та Охтирському повітах, що знаходилися в безпосередній близькості до двох інших старообрядницьких центрів – Чернігівщини та Стародубщини, – протягом досліджуваного періоду не було зареєстровано жодного старообрядця. Причини даного феномену ще мають бути з'ясованими. Як відомо, вже з кінця XVII ст. старообрядці розділилися на два основні напрямки – попівців та безпопівців, кожний з яких незабаром розділювався на велику кількість напрямів і сект, званих толками та згодами. У матеріалах державного обліку 1825–1843 рр. попівці позначалися як «старообрядці, що приймають священство», а безпопівці – як «розкольники, що не приймають священство, але поклоняються іконам»

Зростання кількості старообрядців, які належали до міських станів, почалося ще з другої половини XVIII ст., коли Катерина II указом від 14 грудня 1762 р. дозволила старообрядцям за власним бажанням обирати рід занять: або повертатися до свого колишнього поміщика, від якого вони втекли, або ставати державними селянами, або записуватися у купецтво. Як зазначає П. І. Мельников, це мало особливе значення для подальшого розвитку старообрядництва. Старообрядці й раніше у своїй господарській діяльності робили особливий наголос на промисли та торгівлю. Тепер же старообрядці відносно вільно оселялися у великих містах, багатіли, і вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. значна частина російських капіталів опинилася у руках старообрядців, що були приписані до міських станів. Ці загальноімперські тенденції мали місце і на Харківщині. У 1764 р. старообрядці були вперше офіційно зареєстровані у Харкові. І дуже скоро старообрядці склали значну частку серед купецтва міста [5, арк. 1-2; 5, арк. 1-38; 5, арк. 1-35].

У Катеринославській губернії осередком старообрядництва став Словоносербський повіт. Так, уже перепис Азовського намісництва 1778 р. називає поселення Білу та Ольховатку цього повіту «розкольничими слободами» [9, с. 61]. Ще одне село Словоносербського повіту – Городищі, куди стали прибувати старовіри стародубських слобод. Православні місіонери називали його центром розколу. Сюди неодноразово приїжджали лідери цього руху. За першим переписом в Катеринославській єпархії налічувалося 9393 старообрядців [5, с. 780-784]. Одним із важелів

впливу на старовірів був феномен єдиновір'я. Це був певною мірою компроміс між офіційним православ'ям та старообрядництвом, який виник та поширився на теренах Південної України. Результатом цього компромісу стало приєднання в 1780 р. на підставі єдиновір'я пр. Нікіфором (Феотокі) розкольників села Знаменка до православної церкви. Він дозволив старовірам користуватися стародруками та співати за їхнім обрядом [2, с. 69]. З приходом на місце влади Катеринославського та Херсонського архієпископа Амвросія справи з наверненням до єдиновір'я пожвавилися. В 1787 р. до князя Г. Потьомкіна з'явилася велика депутація старовірів. Вона мала на меті приєднатися до єдиновір'я. Уже протягом 1788 р. архієпископом Амвросієм було зроблено низку рукопокладень старообрядців у священники, що ще більше поширило сферу впливу єдиновірців на населення регіону [14, с. 243]. Проте, Катерина II не надала старообрядцям тих прав, якими користувалися решта підданих в імперії. Зокрема, старообрядцям заборонялося будувати власні церкви, молитовні будинки та каплиці, мати при них дзвіниці [3, с. 31]. Продовжили лояльну політику по відношенню до старовірів уряди Павла I та Олександра I. Павло I також зробив деякі поступки старообрядцям. Зокрема, у жовтні 1800 р. уперше за багато років з'явився указ, за яким старообрядцям дозволялося ремонтувати старі та будувати нові церкви й каплиці. Владу цікавила статистика. Для правового закріплення єдиновір'я в державі у 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським «Пункти або правила єдиновір'я». Однак єдиновір'я виконувало функції виключно проміжного етапу при наверненні старовірів на офіційний варіант православ'я. Починаючи з серпня 1811 р., Олександр I від губернаторів щорічно до 1 січня й 1 липня вимагалося надавати в міністерство поліції списки старовірів, за якими визначалася їх чисельність [12, с. 37]. Ліберальний період у ставленні до старовірів закінчився зі смертю імператора Олександра I та приходом до влади Миколи I [1, с. 99]. Так, уже протягом 1826 р. майже нанівець було зведено раніше отримані старовірами права. Вийшли укази про збір даних про всі «розкольніцькі» молитовні приміщення та про заборону будувати відповідні молитовні будинки. У 1830 р. набули чинності правила, які обмежували права старообрядницьких богаділень та монастирів, а також було впроваджено заходи про порядок нагляду за цими закладами, у серпні заборонили в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону, вибирати на громадські посади в містах. Обмежувалися виборчі права й у сільській місцевості [12, с. 106-107]. Репресивна політика уряду Миколи I щодо старообрядців тривала до смерті цього імператора у 1855 р. Порушників закону

судили, накладали різноманітні штрафи, висилали у Сибір та Закавказзя, таємно стежили за духівництвом, монастирями і скитами. Звичайно, такий тиск породив низку сектантських напрямів у православ'ї, основною причиною виникнення яких стала неможливість здійснювати повне й тривале богослужіння. Уряд застосовував заходи для викорінення нової ієрархії: священників та єпископів заарештовували та відправляли до в'язниці. Під гоніння підпали богадільні та молитовні споруди і Катеринославщини. У першій половині XIX ст. богадільні були передані веденню поліції, а згодом їх діяльність була визнана незаконною. Були закриті також школи при богадільнях. За офіційними даними за період з 1847 р. по 1852 р. були закриті 282 молитовні споруди губернії [9, с. 46]. За правління Миколи I були зняті хрести з усіх молитовних споруд, було заборонено будівництво нових та ремонт старих (1826 р.). В Ольховатці з того часу з каплиць зняли дзвони, священників заарештували, але сама церква залишилася цілою, згодом, у 1840 р. вона згоріла, а відбудувати її не дозволили. Особисті права старообрядців також зазнали обмежень, ведення метричних книг було передане поліції. Шлюби старообрядців не визнавалися законними. У 1841 р. був виданий наказ скласти для старообрядців сімейні списки і не допускати в них змін щодо збільшення. Це означало, що влада силоміць зобов'язувала дітей старообрядців хреститися за обрядами православної церкви [6, с. 469]. Всі справи про відхід від віри були вилучені з ведення суду і вирішувались адміністративним чином, що викликало додаткові зловживання. Сотні старообрядців без всякого приводу підлягали переслідуванням, арештам та засланням. Тільки за офіційними джерелами, з 1843 по 1849 рр. було притягнуто до суду більше 24 663 старообрядців за різні вчинки, які стосувалися віросповідання [6, с. 470].

Традиційно вважається, що старообрядництво (принаймні в XIX ст.) було виключно народним релігійним рухом, що включав селян та міські стани, а вищі шари суспільства відійшли від «розколу» ще в кінці XVII ст. Однак в рапорті Зміївського земського суду харківському губернатору Сергію Михайловичу Муханову від 15 травня 1847 р. зазначається, що в 1845 р. померла поміщиця Філіпьева, яка останньою з сімейства Філіпьевих сповідувала «розкол».

Після встановлення у 1858 р. для старообрядців полегшених правил уряд почав уважніше вивчати це явище, дійшовши висновку, що, крім негативів, старообрядництво зберегло й розвинуло багато позитивного, зокрема сприяючи процвітанню громадського життя,

значному поширенню грамотності серед населення [4, с. 1408]. У 1860 р. влада пішла на деякі поступки старообрядцям. Так, Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, за яким замість щорічних свідчень купців про належність до офіційної церкви вводилися разові посвідчення, оскільки купців-старовірів було надзвичайно багато, на що вказували результати десятого всенародного перепису населення країни. Влада записувала в купецтво «без різниці сект» на тимчасовому праві до вказаної гільдії [13, с. 86]. 13 листопада 1863 р. міністерство фінансів розіслало циркуляр, який суттєво розширював права старообрядців-купців [12, с. 606]. Їм почали видавати постійні купецькі посвідчення. У 1867 р. уряд порушив питання про дарування старообрядцям деяких цивільних прав. Проте, на території Катеринославщини простежуємо дещо інші тенденції. Зокрема, 1862 р. в селах Городищі, Ольховатка, Оріхово з'явився «свій» священник – Л. Фатеев, рукопокладений кавказьким єпископом. Але згодом за вінчання старообрядця та православної він був засуджений та висланий на Кавказ. У 1862 р. в Ольховатці опечатали молитовний будинок, що був збудований на кошти купця Г. Рижкова, самого ж купця арештували [10, с. 167]. Реальна зміна державної політики щодо старообрядців настала в період так званої реакції Олександра III (1881–1894 рр.) У 1883 р. цар надавав право богослужіння «розкольникам» за умови виконання загальних правил благочинного й громадського порядку; дозволялося ремонтувати молитовні споруди, не змінюючи їх зовнішній вигляд, тощо [11, с. 178]. За законом 1884 р. для того, щоб почати будівництво молитовних будинків, старообрядцям необхідно було отримати дозвіл Міністерства внутрішніх справ [7, с. 745-747]. З приходом до влади Миколи II Синод, який діяв разом з урядом, продовжував і заборони, і переслідування у боротьбі зі старовірям. У звіті Катеринославської єпархіальної училищної ради про стан церковно-приходських шкіл та грамоти Катеринославської єпархії за 1895–1896 навч. рік вказується, що при Городищенській та Ольховатській школах Слов'яносербського повіту, при церквах Соборній в м. Таганрозі, у селах Григорівці та Покровському Олександрівського повіту, у м. Ростові й селі Олександрівці Ростовського повіту, у кожній благочинній окрузі Новомосковського повіту та всіх приходах Павлоградського повіту відкриваються бібліотеки, основна робота яких полягає у боротьбі із старообрядництвом [8, с. 13].

Отже, правові відносини українських старообрядців та самодержавства не мали під собою демократичного підґрунтя, а завжди носили або кон'юнктурний, або репресивний характер.

Основну мету владні структури вбачали у долучені старообрядництва до єдиної православної церкви, у тому числі через механізм створення єдиновір'я. Основні територіальні центри поселення старовірів були на Катеринославщині, Харківщині та Чернігівщині.

Джерела і література

1. Абакумова-Забунова Н. В. Русское население городов Бессарабии XIX в. Кишинёв, 2006. 520 с.
2. Авдеева О. С. Вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування релігійної структури Північного Приазов'я (остання чверть XVIII – XIX ст.). Сборник научных трудов SWorld. Иваново: МАРКОВА АД, 2013. Вып. 4. Т. 48. С. 68–72.
3. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: тип. М-ва внутр. дел, 1858–1863. Кн. 8: История распоряжений по расколу.
4. К истории единоверия. Церковный вестник (Санкт-Петербург). 1909. № 44. 140 с.
5. Мероприятия по борьбе с сектантством. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1897. № 32. С. 780–784.
6. Моїсеєнко Л. М. Старообрядці в Україні в XIX – на початку XX ст. (на прикладі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії). Історія релігій в Україні: наук. щоріч. 2013 рік / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич ; Ін-т релігієзнавства – філія Львів. Музею іст. релігії та ін. Львів: Логос, 2013. Кн. 1. С. 461–471.
7. Ольховатская Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.
8. Отчет Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Екатеринославской епархии за 1895–1896 учебный год. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1897. 135 с.
9. Пірко В. О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Донец. культуролог. центр, 1998. 210 с.
10. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, 1995. 511 с.
11. Постановления по части раскола. Санкт-Петербург, 1858. 143 с.
12. Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.
13. Таранець С. В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. Укр. іст. журн. 2012. № 3. С. 78–88.
14. Тригуб О. П. Релігійні трансформації на півдні України у XIX – на початку XX ст. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf>. С. 343–344.